
Małgorzata SKULIMOWSKA
Uniwersytet Rzeszowski

SZLAKI TURYSTYCZNE I ICH ROLA W ZRÓWNOWAŻONYM ROZWOJU TURYSTYKI NA TERENIE ZWIĄZKU GMIN TURYSTYCZNYCH POGÓRZA DYNOWSKIEGO

Streszczenie

Na terenie gmin należących do Związku Gmin Turystycznych Pogórza Dynowskiego (ZGTPD) znajduje się duża liczba miejsc atrakcyjnych turystycznie. Należą one do walorów przyrodniczych, jak i kulturowych. Z tych powodów w celu udostępnienia i zarazem promocji walorów krajoznawczych Pogórza Dynowskiego zostały wytyczone różnorodne szlaki i ścieżki turystyczne. Celem rozdziału była analiza istniejących na terenie gmin szlaków i ścieżek turystycznych, w tym w szczególności dostęp do informacji, przewodników i map związanych z badanym elementem zagospodarowania turystycznego. Badaniami objęto również dostępne witryny internetowe, a w szczególności strony Urzędów Gmin należących do ZGTPD. Jednym z ważnych elementów zrównoważonego rozwoju turystyki w danym regionie jest sieć szlaków turystycznych, jak również informacja i promocja w tym zakresie.

Słowa kluczowe: szlaki turystyczne, informacja turystyczna, zagospodarowanie turystyczne

TOURIST TRAILS AND THEIR ROLE IN THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF TOURISM WITHIN THE AREA OF THE ASSOCIATION OF TOURISM MUNICIPALITIES OF THE DYNOWSKIE FOOTHILLS

Summary

In the municipalities that belong to The Association of Tourism Municipalities of the Dynowskie Foothills there is a great number of places that are attractive to tourists. They are natural and cultural beauties. For the above reasons, in order to make available as well as to promote sightseeing of the Dynowskie Foothills varied tourist trails and paths were

marked out. The aim of the study was to analyze the existing tourist trails and paths in the municipalities, including in particular access to information, guidebooks and maps related to the examined development of tourist facilities. The study also included available websites, particularly those of Municipal Offices that belong to The Association of Tourism Municipalities of the Dynowskie Foothills. The sustainable development of tourism in the municipalities depends on the network of the existing tourist trails as well as the information and promotion in this regard.

Keywords: tourist trails, tourist information, development of tourist facilities

1. Wprowadzenie

Pogórze Dynowskie, największe obszarowo wśród Pogórzy Karpackich, ze względu na położenie między dolinami Sanu i Wisłoka oraz historię regionu charakteryzuje się dużą ilością walorów naturalnych i antropogenicznych. Najcenniejsze pod względem przyrodniczym obszary zostały objęte ochroną przez utworzony w 1991 r. Park Krajobrazowy Pogórze Przemyskiego, trzy rezerwy: leśny „Kozigarb” i „Brzoza czarna” oraz torfowiskowy „Broduszurki”, a także liczne pomniki przyrody, użytki ekologiczne i obszary Natura 2000¹. Atrakcyjne usytuowanie tego obszaru nad Sanem na przestrzeni wieków było magnesem przyciągającym ludność szukającą dogodnego miejsca do założenia osady. Natomiast położenie na pograniczu wpływów polskich i rusińskich było powodem zróżnicowania narodowościowego. Od XV wieku w największych miastach osiedlali się również Żydzi. Dzięki takiemu zróżnicowaniu etnograficznemu i religijnemu na badanym obszarze zachowały się liczne obiekty świadczące o wielokulturowości tego regionu. Najcenniejsze obiekty zabytkowe (sakralne, obronne, mieszkalne, przemysłowe itp.) objęto ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków nieruchomych. Obecnie na terenie gmin należących do związku wpisano 86 obiektów lub całych zespołów zabytkowych [https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych, dostęp: 01.12.2019].

Celem niniejszego rozdziału uczyniono analizę szlaków i ścieżek turystycznych wytyczonych na obszarze sześciu gmin należących do Związku Gmin Turystycznych Pogórze Dynowskiego (ZGTPD): Dubiecko, Dydnia, Dynów (miejska i wiejska), Krzywca i Nozdrzec. Dodatkowo wskazano zależność między siecią i rozmieszczeniem szlaków a zrównoważonym rozwojem turystyki w gminach.

W pracy wykorzystano obserwacje poczynione w trakcie wyjazdów terenowych w okresie od kwietnia do czerwca 2019 r., uzupełniając całość analizą witryn internetowych gmin należących do ZGTPD oraz map, przewodników i innych materiałów informacyjnych. Wykorzystane w opracowaniu zdjęcia zostały wykonane przez autorkę podczas badań terenowych.

¹ Dotyczy terenu w granicach gmin należących do ZGTPD.

2. Szlaki turystyczne jako element infrastruktury turystycznej

Szlaki turystyczne są wytyczane w celu udostępnienia turystom miejsc wyróżniających się pod względem przyrodniczym bądź kulturowym. Dzięki tym trasom wędrujący ma okazję poznać region, poszerzyć swoją wiedzę poprzez bliższy kontakt z odmienną kulturą lub religią. Są również one jednym z narzędzi kierowania ruchem turystycznym i zapewnienia bezpieczeństwa podczas podróży.

Szlaki turystyczne należą do elementów zagospodarowania turystycznego, a dokładniej do tak zwanej infrastruktury „specyficznej turystycznie”, czyli urządzeń turystycznych. Stan zagospodarowania turystycznego regionu ma decydujący wpływ na ruch turystyczny, bowiem w jego skład wchodzi tak ważne elementy jak baza noclegowa, gastronomiczna i komunikacyjna oraz baza towarzysząca, która stanowi uzupełnienie wspomnianych wcześniej baz [Rogalewski 1977, s. 12]. Bazę towarzyszącą tworzą różnorodne urządzenia i instytucje, które zależnie od tego czy powstały głównie do obsługi turystów, czy też mieszkańców stałych, można podzielić na [Płocka 2006a, s. 60]:

- ♦ turystyczne, tj.: obiekty stanowiące wyposażenie regionu, szlaku i miejscowości dla obsługi ruchu turystycznego, np. kąpieliska, kolejki linowe, wyciągi narciarskie, szlaki turystyki pieszej,
- ♦ paraturystyczne, tj.: obiekty stanowiące wyposażenie regionu, szlaku i miejscowości, mogące obsługiwać różne działy gospodarki narodowej, w tym również służyć obsłudze ruchu turystycznego, np. punkty handlu detalicznego, punkty usługowe, obiekty pocztowe i telekomunikacyjne, instytucje kulturalne.

Szlaki są również elementem dostępności komunikacyjnej, które wraz z walorami stanowią o atrakcyjności turystycznej regionu [Płocka 2006b, s. 74]. Są znakowane w celu ułatwienia turystom dotarcia do najciekawszych miejsc regionu. Do ułatwień zalicza się zarówno wszelkie urządzenia informacyjne pomagające w orientacji w terenie oraz poszerzeniu wiedzy, jak i odpowiednie przygotowanie oraz zabezpieczenie trasy, stanowią one infrastrukturę danego szlaku. Są to m.in. [Stasiak 2007, s. 46]:

- ♦ przygotowana (wyrównana, utwardzona) nawierzchnia, mostki, kładki, podesty,
- ♦ sztuczne ułatwienia (głównie w terenach górskich): schody, poręcze, drabinki, klamry, łańcuchy itp.,
- ♦ zintegrowane ze szlakiem obiekty noclegowe (schroniska), miejsca do odpoczynku i schronienia przed złymi warunkami atmosferycznymi (schrony),
- ♦ urządzenia umożliwiające korzystanie ze sprzętu niezbędnego do uprawiania turystyki kwalifikowanej (np. parkingi dla rowerów, pomosty dla kajaków itp.).

Uzupełniającym elementem każdego szlaku turystycznego jest infrastruktura informacyjna i edukacyjna, do której można zaliczyć m.in.:

- ◆ drogowskazy i tabliczki informacyjne z czasem przejścia lub odległościami,
- ◆ tablice z opisem przebiegu szlaku, historii regionu, charakterystyką lokalnych atrakcji (przyrodniczych i antropogenicznych), topograficzną mapą okolicy,
- ◆ punkty informacji turystycznej, ośrodki edukacyjne itp.

Szlak turystyczny odpowiednio wyposażony w wymienione elementy zaspokajają wszelkie potrzeby poznawcze turystów wędrujących daną trasą.

Pierwsze szlaki powstawały głównie na obszarach górskich. Pierwszy polski szlak oznakowany za pomocą drogowskazów przez Leopolda Wajgela powstał w 1880 r. Była to trasa z Żabiego przez Krasny Łuh na Howerlę i Popa Iwana – obecnie na obszarze Ukrainy [Kapłon 2012, s. 27]. Natomiast udostępnianie tatrzańskich dolin i szczytów zostało zapoczątkowane przez Walerego Eljasza w 1887 r. wyznaczeniem szlaku do Morskiego Oka. Właśnie tę datę uznano za początek znakowania na ziemiach polskich. Później już kolejno znakowano szlaki w Beskidach Zachodnich i Wschodnich oraz na obszarach nizinnych, m.in. w Wielkopolsce. Kolejny etap rozwoju znakowania szlaków był związany z powstaniem Polskiego Towarzystwa Turystyczno-Krajoznawczego (PTTK) w 1950 r.² Znacznie później pojawiły się szlaki rowerowe, narciarskie, wodne oraz jeździeckie.

Literatura przedmiotu oraz obowiązujące akty normatywne w różnorodny sposób definiują szlaki turystyczne. Dla potrzeb niniejszego opracowania wybrano ujęcie geograficzne Rogalewskiego [1977, s. 49], według którego szlaki turystyczne to: „odcinki dróg kołowych, ścieżek pieszych i narciarskich, nizinnych i górskich oraz cieków i zbiorniki wodne, które ze względu na posiadane walory turystyczne są systematycznie uczęszczane przez turystów”.

Podobnie w przypadku klasyfikacji szlaków turystycznych można się spotkać z wieloma podziałami według różnorodnych kryteriów. Między innymi szlaki można podzielić zależnie od położenia geograficznego, stopnia organizacji, tematyki oraz określonych potrzeb rynkowych [Mikos von Rohrscheidt 2010, s. 22]. Historia PTTK i dorobek w tworzeniu różnorodnych szlaków turystycznych w Polsce powoduje, że warto zwrócić uwagę na podział proponowany w obecnie obowiązującej instrukcji znakowania szlaków z 2014 r. [*Instrukcja znakowania szlaków turystycznych* 2014, s. 5]:

- ◆ piesze (nizinne i górskie),
- ◆ narciarskie,
- ◆ konne,
- ◆ kajakowe.

² Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze powstało z połączenia dwóch starszych organizacji turystycznych, a mianowicie Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego (PTT) założonego w 1873 r. oraz Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK) założonego w 1906 r.

Ryc. 2. Schemat pieszych szlaków turystycznych PTTK w okolicach Przemyśla i Dubiecka

Źródło: www.przemyśl.pttk.pl (dostęp: 21.12.2019)

Szlak niebieski, zwany karpackim, należy do tzw. szlaków długodystansowych. Jest drugim pod względem długości szlakiem pieszym w polskich górach, liczy bowiem 445 km. Jego trasa prowadzi od Białej (obecna dzielnica Rzeszowa) do Grybowa, przez Pogórze Dynowskie, Pogórze Przemyskie, Góry Sanocko-Turczańskie, Bieszczady Zachodnie oraz Beskid Niski. Najwyższym punktem na szlaku jest miejsce tuż pod wierzchołkiem Krzemienia (1320 m n.p.m.). Szlak ten jest nazywany również granicznym, bowiem na znacznym odcinku w Bieszczadach i Beskidzie Niskim prowadzi wzdłuż granicy polsko-ukraińskiej, a następnie polsko-słowackiej.

Zielony szlak przemysko-bachórski zaczyna się przy siedzibie Oddziału PTTK im. dr. M. Orłowicza w Przemyślu. Jest najdłuższym szlakiem turystycznym we wschodniej części Pogórza Dynowskiego. Jednak w porównaniu do wspomnianego wcześniej niebieskiego szlaku ma niewiele, bo tylko 50 km i posiada jedynie znaczenie lokalne. Na znacznej części łączy się z innymi szlakami biegnącymi przez ten region, m.in. z czerwonym szlakiem przemysko-sanockim (wspólny początek obu tras). Następnie na krótkim odcinku (między Patryją a Huciskiem Nienadowskim) biegnie łącznie z żółtym szlakiem pruchnickim, a kończy swój bieg w Bachórze razem z niebieskim szlakiem karpackim. Najwyższym wzniesieniem na tym szlaku są Kopce (449 m n.p.m.). Prawie na całej swojej długości, poza terenem miasta Przemyśl, trasa prowadzi przez obszary objęte ochroną przyrody – Park Krajobrazowy Pogórza Przemyskiego oraz Przemysko-Dynowski Obszar Chronionego Krajobrazu (ryc. 2.).

Kolejnym szlakiem jest żółty, prowadzący z Dynowa do Kołaczyc i dalej do Siedlisk koło Tuchowa w województwie małopolskim. Nazywa się go również Szlakiem Trzech Pogórzy, ponieważ jego trasa biegnie przez Pogórze Dynowskie, Strzyżowskie i Ciężkowickie. Pierwszy odcinek powstał już w 1953 r. na terenie Pogórza Dynowskiego i liczy 46 km. Kolejne dwa odcinki powstały w latach osiemdziesiątych XX w. i są to: Kołaczyce–Czudec (54 km) oraz Czudec–Dynów (43 km).

Ostatnim z pieszych szlaków wytyczonych przez PTTK na terenie ZGTPD jest żółty – Dubiecko–Pruchnik. Szlak ma długość 15 km i jest typową jednodzienną trasą łączącą ze sobą atrakcyjne turystycznie miejscowości. Na szlaku znajduje się pasmo Patryi z najwyższym wzniesieniem na trasie – Mechową Górą (447 m n.p.m.).

3.2. Ścieżki przyrodnicze, dydaktyczno-przyrodnicze i trasy turystyczne

Wśród najcenniejszych przyrodniczo obszarów Pogórza Dynowskiego znajduje się torfowisko w Bachórcu, które jest jedynym torfowiskiem typu przejściowego i wysokiego na terenie Parku Krajobrazowego Pogórza Przemyskiego. Obszar torfowiska w 1995 roku został objęty ochroną rezerwatową pod nazwą „Broduszurki” o powierzchni 25,91 ha. W celu udostępnienia go turystom przez rezerwat poprowadzono ścieżkę dydaktyczno-przyrodniczą „Winne-Subbukowina”, którą wyposażono w tablice przystankowe zawierające informacje o zbiorowiskach roślinnych i gatunkach zwierząt żyjących na tym terenie [Zieliński 2010, s. 54].

Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Kopaniny” pochodzi od nazwy uroczyska Kopaniny w Dąbrówce Starzeńskiej. Głównym celem wytyczonej w 1998 roku trasy było ukazanie walorów przyrodniczych, a w szczególności lasu jako gospodarstwa leśnego. Na jednym z przystanków można także obejrzeć odkrywkę fliszu karpackiego z okresu trzeciorzędu. Długość ścieżki wynosi około 3 km. Trasę zapatrzoną w tablice przystankowe z informacjami. Początek i koniec trasy znajduje się nieopodal pola biwakowego „Niezapominajka” należącego do Nadleśnictwa Dynów [Tarczyńska-Góra, Hatylak i wsp. 1998, s. 8]

Trzy Ścieżki Tożsamości „Środowisko – Historia – Kultura” to trasa turystyczna wytyczona przez Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Dubieckiej w 2007 r. Można nią wędrować zarówno pieszo, jak i konno. Pętla trasy prowadzi z Dubiecka przez Wybrzeże, Piątkową, Słonne, Bachórzec i Winne-Subbukowina. Została zaprojektowana tak, aby turysta mógł poznać historię tego regionu oraz zobaczyć najciekawsze przyrodniczo miejsca. Cała trasa liczy 23 km, jednak można ją także podzielić na krótsze odcinki: Wybrzeże–Słonne (8 km), Rezerwat „Kozi-garb”–Rezerwat „Broduszurki” (4,5 km), Dubiecko–Rezerwat „Broduszurki” (4 km), Piątkowa–Słonne (4,5 km) oraz tzw. Mała pętla piątkowska od cerkwi w Piątkowej do miejsca widokowego na wzniesieniu 432 m n.p.m. i z powrotem (5,5 km) [Cudziło, Grzegorzak 2007, s. 7].

W latach 2009–2010 w gminie Dydnia wytyczono dwa szlaki turystyczne w miejscowościach Obarzym i Niewistka z inicjatywy lokalnego stowarzyszenia w ramach projektu „Obarzym wioska szlaków”. Pierwsza trasa oznakowana na czerwono prowadzi od centrum miejscowości w stronę Łazu (punkt widokowy), obok 200-letniego buka (pomnik przyrody), przez Dział, następnie kieruje się do dawnej cerkwi greckokatolickiej z XIX w. Dalej prowadzi na Kamieniec obok cmentarza cholerycznego i przez Moczarki schodzi do wsi, zataczając pętlę. Druga

trasa z Niewistki wieszce przez las w kierunku Huty Niewistka oraz Rzeczki [Adamski 2017, s. 253].

3.3. Szlaki kulturowe

Jednym z najbardziej znanych szlaków kulturowych prezentujących unikatowe drewniane budownictwo sakralne i świeckie Polski jest Szlak Architektury Drewnianej, który na terenie województwa podkarpackiego został zaprojektowany i udostępniony turystom w latach 2001–2003. Na badanym obszarze znajdują się trzy trasy Podkarpackiego Szlaku Architektury Drewnianej. Są to: I trasa krośnieńsko-brzozowska, II trasa sanocko-dynowska oraz VII trasa rzeszowsko-jarosławska. Na I trasie, która na obszarze ZGTPD biegnie jedynie przez gminę Dydnia, znalazły się dwa cenne obiekty reprezentujące tzw. styl zakopiański, zaprojektowane przez architekta z Krakowa – Bogdana Tretera, a mianowicie kościół w Jabłonce z 1936 r. i plebania w Dydni z około 1917 r. Trasa II przebiega przez teren gmin Dubiecko oraz Dydnia i pozwala zobaczyć jedno z najciekawszych obiektów sakralnych w regionie. Są to: jedna z najstarszych w regionie cerkwi – świątynia w Uluczu z początku XVI w.³, cerkiew w Piątkowej z 1732 r. oraz cerkiew w Obarzynie z 1828 r. Na ostatniej VII trasie znajduje się jedynie jeden obiekt położony na terenie gminy Dubiecko – kościół w Bachórcu wzniesiony w latach 1760–1762 [Sołek 2013, s. 41–43, 82–95, 254–255].

Podobny w rodzaju prezentowanych obiektów jest kolejny szlak kulturowy – Szlak Ikon Doliny Sanu, który prowadzi tytułową doliną rzeki San od Sanoka do Ulucza. Łączna długość szlaku wynosi 70 km, jest on oznakowany na niebiesko. Na obszarze ZGTPD są położone dwie świątynie znajdujące się w granicach gminy Dydnia. Pierwsza to wspomniana już wcześniej cerkiew w Uluczu. Natomiast drugim obiektem jest cerkiew w Witryłowie z 1812 r. [Bańkosz 2010, s. 132–133].

Kolejny ze szlaków kulturowych prezentuje trzecią z religii występujących na terenie ZGTPD, a mianowicie judaizm. Jest to tzw. Szlak Chasydzki, który powstał jako projekt Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego w 2005 r. Trasa szlaku wiedzie śladami Żydów na obszarze południowo-wschodniej Polski od Baligrodu m.in. przez Sanok, Rymanów, Tarnobrzeg, a następnie miejscowości położone w granicach województwa lubelskiego, m.in. Lublin, Włodawę, Chełm, Zamość. Dalej wraca w granice województwa podkarpackiego, kończąc swój bieg w Ustrzykach Dolnych. Na trasie znajduje się 20 miejscowości, a jej długość to około 600 km. Na badanym obszarze szlak wiedzie jedynie przez Dynów, gdzie zachował się cmentarz założony prawdopodobnie w XVIII w., miejsce spoczynku

³ Podana data powstania nawiązuje do tradycji, jednak badania dendrochronologiczne wskazują pochodzenie wybranych elementów drewna budulcowego na późniejszy czas, tj. 1659 r. Do końca nie wiadomo, czy obecna nowsza cerkiew powstała w miejscu starej datowanej za Schematyzmami, czy też została gruntownie przebudowana w połowie XVII w. poprzez wymianę starego budulca i zastąpienie go nowym materiałem [Zieliński 2015a, s. 296].

cadyka Cwi Elimelecha Szapiro z Dynowa [http://fodz.pl/download/FODZ_ulotka_szlak_pl_.pdf, dostęp: 15.12.2019].

Międzynarodowy Szlak „Śladami Aleksandra Fredry” prezentuje miejscowości związane z życiem oraz twórczością komediopisarza i poety Aleksandra Fredry. Ten transgraniczny szlak liczący prawie 450 km wiedzie przez tereny dawnej Rzeczypospolitej, dlatego niektóre z miejscowości na szlaku znajdują się w Obwodzie Lwowskim na Ukrainie. Szlak prowadzi od ruin zamku „Kamieniec” w Odrzykoniu m.in. przez Hoczew, Cisną, Lesko, Sambor oraz Lwów na terenie dzisiejszej Ukrainy, następnie Przemyśl, Surochów koło Jarosławia (miejsce urodzin Fredry), Nienadową, wraca do Odrzykoniu [<https://podkarpackie.travel/pl/szlaki/szlak-sladami-aleksandra-fredry>, dostęp: 15.12.2019].

Jednym z ostatnich zaprojektowanych na terenie województwa podkarpackiego szlaków tematyczno-kulturowych jest Karpacki Szlak Ogrodów i Domów Historycznych. Wytyczona w 2015 roku trasa prezentuje najciekawsze założenia parkowe i ogrodowe. Obecnie na szlaku znajdują się 34 obiekty udostępnione przez cztery trasy: północną, wschodnią, centralną i południową. Na trasie wschodniej leży jedyny obiekt na terenie ZGTPD – Zamek w Dubiecku, w otoczeniu którego zachował się angielski ogród z przełomu XVIII i XIX w. [Figiela 2015, s. 151–155].

W ostatnich latach coraz bardziej atrakcyjne dla turystów stały się miejsca związane z kuchnią regionalną. W tym celu wytyczono szlaki kulturowe związane z turystyką kulinarną. Na badanym obszarze są to dwa szlaki kulinarne „Podkarpackie Smaki” oraz „Karpacki Szlak Wina”.

Pierwszy ze szlaków kulinarnych „Podkarpackie Smaki” powstał w 2013 r. Obecnie obejmuje 47 obiektów, dzięki czemu jest to jedna z najdłuższych kulinarnych tras w kraju. Na szlaku znajduje się 41 restauracji, jedna winnica, dwie cukiernie i trzy gospodarstwa agroturystyczne. Na obszarze należącym do ZGTPD są ulokowane dwa obiekty gastronomiczne należące do tego szlaku. Są to: Restauracja Zamek w Dubiecku oraz Karczma „Pod Semaforem” w Bachórze [Zieliński 2015b, s. 4–6].

Drugi ze szlaków kulinarnych, „Karpacki Szlak Wina”, nawiązuje do historycznej drogi handlowej z Węgier. W 2017 roku został zapoczątkowany jako wspólny produkt dla potrzeb coraz modniejszej etnoturystyki. Szlak powstał dzięki porozumieniu 20 winnic z Polski i Słowacji (obecnie już 23). Na badanym terenie jest położona winnica „Półtorak Wine & Spirits”. Zajmująca ponad sześć hektarów winnica ulokowana w Witryłowie na Pańskiej Górze nad Doliną Sanu należy do największych w województwie podkarpackim [Reczek 2018, s. 45].

3.4. Szlaki rowerowe

Z uwagi na atrakcyjny przyrodniczo obszar Pogórza Dynowskiego wytyczono wiele tras rowerowych. Wiele z nich ma zasięg regionalny, a także krajowy. Jedną z najdłuższych tras rowerowych w Polsce to Wschodni Szlak Rowerowy „Green Velo” o długości ponad 2000 km. Trasa „Green Velo” prowadzi przez pięć

województw, łącząc Morze Bałtyckie m.in. z Warmią, Mazurami, Podlasiem, Wyżyną Lubelską, Roztoczem, Pogórzem Karpackim, kończąc swój bieg w Górach Świętokrzyskich. Cały szlak jest jednolicie oznakowany (kolor pomarańczowy) i posiada dobrze przygotowaną infrastrukturę w postaci wiat, stojaków na rowery, toalet oraz miejsc obsługi rowerzystów (MOR). Na terenie ZGTPD „Green Velo” przebiega przez gminy: Krzywca, Dubiecko, Dynów (miejską i wiejską) oraz Nozdrzec, udostępniając turystom najcenniejsze przyrodniczo tereny oraz najciekawsze obiekty [Atlas rowerowy województwo podkarpackie, Mapa. Polska – wschodni szlak rowerowy Green Velo].

Drugi z ważniejszych szlaków rowerowych to trasa przyrodniczo-edukacyjno-turystyczna „Doliną Sanu”, która została utworzona jako wspólny projekt gmin zrzeszonych w Związku. Pod tą nazwą kryje się sieć szlaków o łącznej długości 245 km, które mają na celu zaspokoić potrzeby poznawcze i rekreacyjne. Jest to obecnie najdłuższa trasa rowerowa wytyczona w województwie podkarpackim. Na trasach zastosowano oznakowanie w kolorze czerwonym i ustawiono 67 tablic informacyjnych (fot. 1.).

Fot. 1. Tablica informacyjna przy Urzędzie Gminy w Dyndni

Źródło: fot. Małgorzata Skulimowska (2019)

Poza udostępnieniem najcenniejszych walorów przyrodniczych i kulturowych tego regionu, dodatkowym atutem większości tras są przeprawy promowe przez San oraz malownicze kładki. Na terenie gminy Dubiecko wytyczono dwie trasy. Pierwsza o długości 43 km biegnie pętlą z Dubiecka m.in. przez Wybrzeże, Piątkową, Dylągową, rezerwat „Kozigarb”, Słonne i wraca do Dubiecka. Druga

pętla jest krótsza (25 km) i prowadzi przez rezerwat Winne – Podbukowina, Bachórzec, Łączki oraz Słonne. Kolejna z gmin to Dydnia, na terenie której wyznaczono pętlę o długości 48 km, łączącą m.in. Jabłonkę, Izdebki, Obarzym, Temeszów, Końskie z Dydnią. Gminę miejską i wiejską Dynów można zwiedzić na rowerze, mając do wyboru dwie trasy. Pierwsza pętla o długości 24 km prowadzi z Dynowa do Pawłokomy, Dylągowej i Dąbrówki Starzeńskiej. Druga trasa o długości około 22 km przebiega m.in. przez Łubno, Nozdrzec i Dąbrówkę Starzeńską. Na terenie gminy Krzywczyna również wytyczono dwie trasy. Tak zwana duża pętla o długości 49 km prowadzi z Krzywczyna do Chyrzyny, Bachowa, Iskani, Babcic oraz Skopowa. Mała pętla ma 17 km, prowadzi z Babcic do Bachowa, Iskani, Krążek Bachowskich. Na terenie gminy Nozdrzec oznakowano jedną trasę o długości 46,5 km. Pętla ma swój początek w Nozdrzcu i prowadzi do Siedlisk, Jabłownicy Ruskiej, Uluczka, Witryłowa, Temeszowa, Izdebek oraz Hłudna [Kaniuczak, Dudek 2012, s. 19–45].

Kolejną z tras rowerowych, która prowadzi przez wszystkie gminy ZGTPD, to „Szlak Śladami Nadszańskich Umocnień”, zwany również Linią Mołotowa. Jest kulturowym szlakiem rowerowym, który biegnie od Bóbrki koło Soliny, m.in. przez Sanok, Dynów, Krasiczyn, Przemyśl, Medykę, Jarosław, Sieniawę, Cieszanów, Nowe Brusno do Woli Wielkiej. Na trasie o łącznej długości 325 km znajdują się radzieckie i niemieckie zabytki architektury obronnej okresu II wojny światowej, w południowej części tzw. Przemyskiego Rejonu Umocnionego, zwanego „Linią Mołotowa” oraz niemieckich umocnień granicznych, tzw. Pozycji Granicznej „Galicja”. Szlak jest oznakowany kolorem czarnym. Na obszarze sześciu gmin należących do ZGTPD znajduje się 11 schronów polowych, które można zobaczyć, podróżując szlakiem.

Szlak rowerowy „Prawem i Lewem” powstał z inicjatywy Muzeum Historycznego w Sanoku, a nazwa szlaku została zaczerpnięta z dzieła Władysława Łozińskiego właśnie pod tytułem *Prawem i Lewem*, opisującego dzieje szlachty polskiej. Trasa znakowana kolorem zielonym o długości 41 km przebiega wzdłuż Sanu. Początek szlaku znajduje się przy sanockim zamku, a następnie biegnie m.in. do Trepczy, Mrzygłodu, Dydni, Jabłownicy Ruskiej, Niewistki, Siedlisk i kończy się w Dąbrówce Starzeńskiej, gdzie zachowały się ruiny zamku należącego do Stanisława Stadnickiego nazywanego „Diabłem Stadnickim”.

Pozostałe szlaki rowerowe mają przebieg tylko na terenie gminy wiejskiej Dynów:

- ◆ trasa rowerowa „Pagórki Pogórza Dynowskiego” biegnąca przez Bachórz do Laskówki w gminie wiejskiej Dynów, oznakowana na zielono o długości 17 km,
- ◆ trasa rowerowa „Zakolem Sanu” od Dąbrówki Starzeńskiej przez Dylągową do Pawłokomy, także w gminie wiejskiej Dynów, oznakowana na niebiesko, o długości 27 km.

3.5. Szlaki wodne

Jedyny, a zarazem najważniejszy szlak wodny na obszarze województwa podkarpackiego, to szlak wodny „Błękitny San”, którego przebieg łączy wszystkie gminy należące do ZGTPD. Długość szlaku o charakterze górskim od Zwierzynia do Przemyśla to 158 km, natomiast dalszy odcinek o charakterze nizinnym do ujścia do Wisły to 173 km [Lityński 2005, s. 4–5]. Na terenie gmin ZGTPD San płynie, meandrując i tworząc naturalną granicę pomiędzy Pogórzem Przemyskim a Dynowskim. Nad rzeką, a zarazem przy szlaku, są położone miejscowości, na terenie których zachowały się najcenniejsze obiekty w regionie, m.in. cerkiew w Uluczu, pałac w Nozdrzcu, ruiny zamku w Dąbrówce Starzeńskiej czy też zamek w Dubiecku. Warto na koniec zaznaczyć, że atrakcją dla turystów stanowią również przeprawy promowe przez San w Krzemiennej, Nozdrzcu, Bachórcu, Wybrzeżu oraz Babicach, jak i malowniczo położone kładki piesze w Witryłowie, Warze, Słonnym, Wybrzeżu i Bachowie.

3.6. Trasy Nordic Walking

Wśród nowych form rekreacji na przełomie XX i XXI w. fenomenem okazał się tzw. Nordic Walking. W krótkim czasie moda na „chodzenie z kijkami” objęła Polskę, a w ślad za tym zaczęto tworzyć specjalne trasy. Na terenie województwa podkarpackiego zostały wytyczone 52 trasy o łącznej długości przekraczającej 500 km, utworzone w ramach projektu Nordic Walking Park Południe Podkarpacia z inicjatywy trzech lokalnych grup działania. Na badanym obszarze trasy powstały dzięki Stowarzyszeniu Lokalna Grupa Działania „Ziemia Brzozowska”. Cztery trasy wytyczone tylko na terenie gminy Dydnia to: żółta – pętla o długości 4,7 km, zielona – pętla o długości 8 km, czerwona o długości 11 km oraz trasa czarna z pętlą o długości 15,4 km [Kubał 2015, s. 28–32]. Natomiast trasy biegnące tylko przez gminę Nozdrzec to: zielona – pętla o długości 4 km, czerwona – pętla o długości 9,6 km. Trzecia trasa, czarna – pętla długości 36 km wytyczona przez gminę Nozdrzec i Dydnia [Duda 2019, s. 19]. Oferta rekreacyjna tych tras jest skierowana również do turystów pieszych, rowerzystów oraz biegaczy. Może być także wykorzystywana do narciarstwa biegowego.

4. Rola szlaków i ścieżek turystycznych w zrównoważonym rozwoju turystyki na terenie gmin należących do ZGTPD

Turyści oczekują dostępu do informacji, która pomoże im w zwiedzaniu i wskaże, jak zobaczyć to, co najciekawsze i najcenniejsze w regionie. Są to przede wszystkim dobrze oznakowane i ulokowane na mapie miejscowości punkty informacji turystycznej, w których turysta może otrzymać pełną i rzetelną informację o walorach turystycznych, bazie turystycznej oraz o szlakach. Odpowiednio przy-

gotowane punkty powinny mieć w ofercie m.in. mapy, foldery, przewodniki i monografie, które będą zawierały aktualną informację o miejscowości, gminie i regionie (fot. 2.).

Fot. 2. Materiały informacyjne w punkcie przy Urzędzie Miasta w Dynowie

Źródło: fot. Małgorzata Skulimowska (2019)

Równie ważną rolę pełnią różnego rodzaju tablice informacyjne. Mogą to być zarówno tablice z mapami miejscowości i gminy, gdzie zostały zaznaczone najważniejsze atrakcje i naniesione szlaki turystyczne, jak i tablice informacyjne zaprojektowane specjalnie na potrzeby danego szlaku turystycznego lub obiektu zabytkowego. W przypadku miejscowości najlepszą lokalizacją dla tego typu tablic jest rynek lub najbliższa okolica punktu informacyjnego oraz Urzędu Miasta lub Gminy. Natomiast obecny rozwój technologiczny niejako narzuca obowiązek „posiadania” strony internetowej o tematyce turystycznej przez każdą z gmin, które chcą rozwijać się w tym kierunku.

Ze wskazanych powodów w badaniach ujęto również bazę noclegową, obiekty zabytkowe i najważniejsze formy ochrony przyrody oraz punkty informacji, tablice informacyjne i witryny internetowe należące do poszczególnych gmin (tab. 1.).

Tabela 1. Wybrane elementy zagospodarowania turystycznego ZGTPD

Gmina	Szlaki piesze	Szlaki kulturowe	Szlaki rowerowe	Szlaki wodne	Trasy nordic walking	Punkty informacyj*	Tablice informacyjne**	Informacja na stronie gminy	Obiekty zabytkowe	Parki, rezerwaty przyrody	Obiekty noclegowe***
Dubiecko	4	5	4	1	-	1	4	-	15	3	18
Dydnia	2	4	3	1	4	-	2	1	18	-	7
Dynów miejska	2	1	4	1	-	1	2	1	13	1	3
Dynów wiejska	4	1	7	1	-	-	1	1	9	1	12
Krzywca	1	-	3	1	-	-	2	1	21	2	5
Nozdrzec	1	-	2	1	3	-	1	-	10	-	4

* w tym biura informacji turystycznej ulokowane w Urzędach Gmin,

** tablice ulokowane obok urzędu lub na rynku,

*** w tym obiekty hotelarskie i inne obiekty noclegowe, gospodarstwa agroturystyczne, pola namiotowe.

Źródło: opracowanie własne

Analizując przedstawione dane, można stwierdzić, że najgęstszą siecią szlaków dysponują gminy Dubiecko oraz Dydnia. W gminie Dubiecko jest to łącznie 14 różnorodnych szlaków, w tym najwięcej kulturowych (5). Na tym terenie znajduje się także duża liczba obiektów zabytkowych (15), a znaczna powierzchnia jest objęta ochroną w postaci parku krajobrazowego oraz dwóch rezerwatów. Można więc zauważyć korelację między liczbą walorów naturalnych i antropogenicznych a siecią szlaków, co jest istotne w zrównoważonym rozwoju turystyki. W budynku Urzędu Gminy znajduje się punkt informacji turystycznej, gdzie można otrzymać podstawowe materiały informacyjne. W centrum Dubiecka znajdują się cztery tablice (najwięcej w porównaniu z innymi gminami). Niestety jedna z tablic jest w bardzo złym stanie, co także źle wpływa na estetykę miejscowości. Gmina Dubiecko nie posiada odpowiednio przygotowanej witryny internetowej, gdzie turysta w jednym miejscu otrzymałby cały pakiet informacji (baza noclegowa i gastronomiczna, atrakcje, szlaki itp.). Natomiast kolejnym atutem gminy jest zróżnicowana baza noclegowa, którą stanowi aż 18 obiektów. Warto tutaj zaznaczyć, że jest to dobry kierunek, bowiem gęsta sieć różnorodnych szlaków turystycznych w gminie ułatwia turystom dotarcie do obiektów kulturowych i atrakcji przyrodniczych, zaspakajając potrzeby poznawcze, kulturowe, rekreacyjne i inne. Natomiast baza noclegowa zaspokaja podstawowe potrzeby fizjologiczne turysty.

Kolejna gmina, która dysponuje znacznym potencjałem, jeśli chodzi o walory kulturowe, to Dydnia, bowiem posiada aż 18 obiektów zabytkowych. Przekłada

się to również na sieć i różnorodność szlaków (14). Warto zaznaczyć, że na terenie tej gminy można skorzystać z oferty z każdego rodzaju badanych szlaków i ścieżek. Brakuje jednak punktu informacji turystycznej, a przed urzędem gminy znajduje się tylko jedna tablica informacyjna. Funkcjonuje witryna internetowa z informacjami dla turysty, jednakże dosyć nieaktualna (ostatnie aktualizacje z 2015 i 2017 r.).

Kolejna gmina wiejska Dynów udostępnia swoje atrakcje dzięki 13 wytyczonym szlakom. Niestety z uwagi na najmniejszą liczbę obiektów zabytkowych (9) przebiega tędy tylko jeden szlak kulturowy. Natomiast warto podkreślić, że przez teren tej gminy prowadzi największa liczba szlaków i ścieżek rowerowych (7) i jest to zintegrowane z rozbudowaną bazą noclegową, która w zestawieniu także wypadła korzystnie (12 obiektów). Jednak głównym minusem jest brak dostępu do informacji: brakuje punktu informacyjnego, obok urzędu znajduje się jedna tablica w bardzo złym stanie, strona internetowa jest dosyć „uboga”.

Gmina miejska Dynów jest najmniejszą z gmin należących do Związku, ale mimo to wypada w zestawieniu dość dobrze. Walory przyrodnicze i kulturowe, w tym aż 13 obiektów zabytkowych, udostępnia łącznie osiem różnorodnych szlaków. Niestety tylko jeden jest typowym szlakiem kulturowym. Na wyróżnienie w porównaniu z pozostałymi gminami na pewno zasługuje bardzo dobrze przygotowany i wyposażony punkt informacji turystycznej, który znajduje się w budynku Urzędu Miasta. Na stronie internetowej gminy istnieje zakładka z informacją dla turysty, m.in. plan miasta, opisy szlaków, spacer wirtualny itp.

Podobnie wśród gmin należących do ZGTPD wypadła gmina Nozdrzec, bowiem przez ten teren swój przebieg ma także osiem szlaków. Do rejestru zabytków wpisanych jest jedynie 10 obiektów, jednak samo położenie gminy nad malowniczo meandrującym w tym miejscu Sanem jest bardzo atrakcyjne. Niestety gmina nie ma punktu informacji turystycznej ani nie została udostępniona strona dla turystów zawierająca wszystkie podstawowe informacje na temat walorów, szlaków i atrakcji. Warto jednak podkreślić, że w październiku 2019 r. wydano przewodnik po gminie Nozdrzec, który zawiera aktualne informacje, mapy oraz bazę adresową dla turysty.

Gmina Krzywca wyróżnia się w ZGTPD największą liczbą obiektów zabytkowych (21). Niestety nie ma to przełożenia na sieć szlaków, bowiem przez ten teren przebiega jedynie pięć szlaków, i co najdziwniejsze, brakuje jakiegokolwiek szlaku typowo kulturowego. W porównaniu do wcześniejszych lat jest zauważalna poprawa w dostępie do informacji turystycznej. Na stronie gminy znajduje się zakładka dotycząca turystyki, gdzie udostępniono podstawowe informacje dla turystów. W sierpniu 2019 roku otwarto punkt informacji turystycznej zlokalizowany przy Centrum Promocji Doliny Sanu w Krzywcy, gdzie można zakupić również artykuły od lokalnych producentów (wyroby artystyczne, produkty spożywcze itp.).

5. Podsumowanie

Stopień atrakcyjności turystycznej, jak i same walory przyrodnicze oraz kulturowe gmin należących do ZGTPD były już opisywane w wielu artykułach opublikowanych w monografiach wydanych przez Związek, m.in. autorów: Jana Krupy, Anny Nizioł, Teresy Mitury, Małgorzaty Buczek-Kowalik, Barbary Gutkowskiej, Joanny Niedźwieckiej, Doroty Rohan, Franciszka Mroza, Łukasza Mroza, Michała Ruta, Marcina Warchoły oraz autorki rozdziału⁴. Jak wskazują wspomniani autorzy, jest to teren bogaty i zróżnicowany pod względem przyrodniczym i kulturowym. Jednakże tylko dobrze rozwinięta i dostosowana do istniejących walorów infrastruktura turystyczna może się przyczynić do rozwoju turystyki w tym obszarze, jak również zachować odpowiednią relację między turystyką a ochroną przyrody i kultury. Braki w zagospodarowaniu turystycznym to także jedna z barier uniemożliwiająca równomierny rozkład ruchu turystycznego pod względem liczby turystów i sezonowości.

Dobrze zaprojektowana sieć szlaków turystycznych wraz z towarzyszącą infrastrukturą odgrywa dużą rolę w zrównoważonym rozwoju turystyki. Sama liczba istniejących obiektów zabytkowych czy też znaczna powierzchnia obszarów cennych przyrodniczo nie jest wystarczającym magnesem, który przyciągnie, a przede wszystkim zatrzyma turystów na dłużej. Jedynie atrakcyjna oferta spędzenia wolnego czasu może wpłynąć na wzrost liczby turystów, którzy zatrzymają się w regionie na dłużej i skorzystają z całego pakietu usług turystycznych. O brakach w infrastrukturze szlaku wodnego „Błękitny San” autorka pisała już w osobnym opracowaniu [Skulimowska, Warchoła 2016, s. 165–177]. Natomiast szlaki piesze, które leżą w gestii PTTK, są dobrze oznakowane i opracowane w materiałach kartograficznych i przewodnikach. Prawie wszystkie ścieżki przyrodnicze również są dobrze utrzymywane. Mimo dosyć gęstej sieci szlaków rowerowych, także w tym przypadku infrastruktura na szlakach jest dobra i w większości można również nabyć mapy wraz z przewodnikami. Szlaki kulturowe wyróżniają się dobrze opracowanymi stronami internetowymi, brakuje jednak w kilku z nich samych przewodników i lepszego oznakowania w terenie (np. Szlak Chasydzki, Szlak Śladami Aleksandra Fredry).

Ukierunkowując działania na zrównoważony rozwój turystyki, należy zwrócić uwagę na aspekt niewyróżnionych zabytków przemysłowych, które zachowały

⁴ *Turystyka wiejska, ochrona środowiska i dziedzictwo kulturowe Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa, T. Soliński (red.), Dynów 2011; *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju gospodarczego Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa, T. Soliński (red.), Dynów 2012; *Ochrona środowiska, krajobraz przyrodniczy i kulturowy Pogórza Dynowskiego a rozwój turystyki*, J. Krupa (red.), Dynów 2013; *Zrównoważona turystyka szansą ochrony środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego i rozwoju gospodarczego gmin Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa (red.), Dynów 2014; *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, J. Krupa (red.), Dynów 2016; *Ochrona dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego istotą zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego na terenie Pogórza Dynowskiego*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Dynów 2018.

się na badanym obszarze. Turystyka industrialna jest obecnie jedną z prężniej rozwijających się form turystyki kulturowej. Na Śląsku od wielu lat istnieje Szlak Techniki, który prezentuje najcenniejsze dziedzictwo tego regionu. Na Pogórze Dynowskim także zachowały się obiekty, które można byłoby wyeksponować w podobny sposób. Proponowany Szlak Zabytków Techniki na swojej trasie udostępniałby m.in. zabytkowe młyny w Harcie i Nozdrzu, gorzelnię wchodzącą w skład zespołu dworskiego w Nienadowej, zabytkowe dworce w Dynowie i Bachórze, a przede wszystkim tunel kolejki wąskotorowej w Szklarach.

Oczywiście tworzenie nowych szlaków nie jest jedynym właściwym kierunkiem dla działań na rzecz zrównoważonego rozwoju turystyki. Zaprojektowanie i oznakowanie szlaku nie wystarczy, aby dana trasa „żyła”. Do tego jest potrzebna promocja i informacja, a także monitoring trasy i jej infrastruktury. Działania na rzecz promocji i informacji to m.in.: specjalny przewodnik lub folder wraz z mapą, tablice informacyjne w terenie i największych miejscowościach, dostępna informacja na stronie urzędu. Oznakowanie i infrastruktura szlaku powinny być systematycznie sprawdzane i odnawiane. Bardzo dużo jest przykładów tras turystycznych, które powstały dzięki projektom, natomiast nie zabezpieczono funduszy na opiekę i odnowienie w późniejszym czasie.

Gminy należące do ZGTPD podejmują istotne inicjatywy, które dobrze wpływają na zrównoważony rozwój turystyki. Jako przykład można podać właśnie utworzenie sieci szlaków rowerowych „Doliną Sanu”, które udostępniają i łączą w całość atrakcje Pogorza Dynowskiego, bowiem trasy biegną przez wszystkie gminy. Całości dopełnia wydany przewodnik z mapami. Niestety słabą stroną większości gmin jest informacja na miejscu. Brakuje punktów informacji oraz aktualnych tablic w centrum miejscowości, które informowałyby o wszystkich dostępnych formach spędzenia czasu wolnego w danej gminie. Także witryny internetowe należące do gmin powinny być zaktualizowane i uzupełnione o brakujące informacje dla turysty, ze szczególnym uwzględnieniem bazy turystycznej oraz szlaków (m.in. interaktywne mapy).

Bibliografia

1. Adamski J.F., *Dydnia i okolice. Informator turystyczny*, Wydawnictwo Edytorial, Rzeszów 2017.
2. Bańkosz R., *Cerkwie Szlaku Ikon*, Wydawnictwo Arete, Krosno 2010.
3. Cudziło H., Grzegorzak J. (red.), *Przewodnik po trasie turystycznej Ziemi Dubieckiej. Trzy ścieżki tożsamości – środowisko – historia – kultura*, Wydawca Drukarnia Re-sprint, Dubiecko 2007.
4. Duda A. (tekst), *Gmina Nozdrzec. Przewodnik*, Wydawnictwo Edytorial, Nozdrzec 2019.
5. Figiela B. (tekst), *Karpacki Szlak Ogrodów i Domów Historycznych. Przewodnik turystyczny*, PROT, Rzeszów 2015.
6. *Instrukcja znakowania szlaków turystycznych PTTK*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa 2014.

7. Kaniuczak R., Dudek A. (red.), *Doliną Sanu. Rowerowa trasa przyrodniczo-edukacyjno-turystyczna. Przewodnik z mapami*, Wydawnictwo ZGTPD, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Dynów–Lublin 2012.
8. Kapłon J., *Zarys dziejów budowy i znakowania górskich szlaków turystycznych na ziemiach polskich*, [w]: *Szlaki turystyczne a prawo – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, P. Cebula (red.), Wydawnictwo COTG PTTK, Kraków 2012.
9. Krupa J. (red.), *Ochrona środowiska, krajobraz przyrodniczy i kulturowy Pogórza Dynowskiego a rozwój turystyki*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2013.
10. Krupa J. (red.), *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2016.
11. Krupa J. (red.), *Zrównoważona turystyka szansą ochrony środowiska naturalnego, dziedzictwa kulturowego i rozwoju gospodarczego gmin Pogórza Dynowskiego*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2014.
12. Krupa J., Soliński T. (red.), *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju gospodarczego Pogórza Dynowskiego*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2012.
13. Krupa J., Soliński T. (red.), *Turystyka wiejska, ochrona środowiska i dziedzictwo kulturowe Pogórza Dynowskiego*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2011.
14. Krupa J., Szpara K. (red.), *Ochrona dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego istotą zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego na terenie Pogórza Dynowskiego*, Wydawnictwo ZGTPD, Dynów 2018.
15. Kubal G., *Nordic Walking Park Południe Podkarpacia. Przewodnik*, Wydawnictwo Arete, Krosno 2015.
16. Lityński M., *Szlak wodny Błękitny San. Przewodnik*, PROT, Rzeszów 2005.
17. Mikos von Rohrscheidt A., *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków 2010.
18. Płocka J., *Wybrane zagadnienia z zagospodarowania turystycznego, część I*, Wydawnictwo CKU, Warszawa 2006a.
19. Płocka J., *Wybrane zagadnienia z zagospodarowania turystycznego, część II*, Wydawnictwo CKU, Warszawa 2006b.
20. Reczek J. (red.), *Karpacki Szlak Wina. Przewodnik*, Wydawca ProCarpathia, Rzeszów 2018.
21. Rogalewski O., *Zagospodarowanie turystyczne*, WSiP, Warszawa 1977.
22. Skulimowska M., Warchoła M., *Zagospodarowanie turystyczne szlaku wodnego „Błękitny San” i jego znaczenie dla regionu*, [w]: *Zrównoważona gospodarka zasobami przyrodniczymi i kulturowymi na Pogórzu Dynowskim determinantą rozwoju turystyki*, J. Krupa, K. Szpara (red.), Wydawca ZGTPD, Dynów 2016.
23. Sołek J. (red.), *Szlak Architektury Drewnianej. Podkarpackie*, PROT, Rzeszów 2013.
24. Stasiak A., *Szlaki turystyczne – zagospodarowanie, atrakcja czy produkt turystyczny?*, [w]: *Szlaki turystyczne a przestrzeń turystyczna*, P. Kuleczka (red.), Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa 2007.
25. Tarczyńska-Góra M., Hatylak R., Kunysz P. (tekst), *Ścieżka przyrodniczo-dydaktyczna „Kopaniny” w Dąbrówce Starzeńskiej. Przewodnik terenowy*, Wydawca Nadleśnictwo Dynów, Przemysł 1998.

26. Zieliński K. (red.), *Leksykon Drewnianej Architektury Sakralnej Województwa Podkarpackiego*, Wydawca ProCarpathia, Rzeszów 2015a.
27. Zieliński K. (red.), *Leksykon podkarpackiej przyrody. Obszary chronione województwa podkarpackiego*, Wydawca Drukarnia Resprint, Rzeszów 2010.
28. Zieliński K. (tekst), *Szlak Kulinarny Podkarpackie Szlaki. Przewodnik kulinarno-turystyczny*, Wydawca ProCarpathia, Rzeszów 2015b.

Materiały kartograficzne

29. *Atlas rowerowy województwo podkarpackie, Green Velo wschodni szlak rowerowy*, skala 1:50 000, Wydawca ROT Województwa Świętokrzyskiego, Kielce 2015.
30. *Polska – Wschodni szlak Rowerowy Green Velo*, mapa 1:700 000, Wydawca PROT Województwa Świętokrzyskiego, Kielce 2017.

Źródła internetowe

31. http://fodz.pl/download/FODZ_uletka_szlak_pl_.pdf (dostęp: 15.12.2019).
32. <https://podkarpackie.travel/pl/szlaki/szlak-sladami-aleksandra-fredry> (dostęp: 15.12.2019).
33. https://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/rejestr-zabytkow/zestawienia-zabytkow-nieruchomych/ (dostęp: 21.12.2019).
34. www.przemysl.pttk.pl (dostęp: 21.12.2019).
35. www.pttk.rzeszow.pl (dostęp: 21.12.2019).

